

ПОДОРОЖУЮЧИ ПОДІЛЛЯМ (етнографічні спостереження учасників експедиції у Могилів-Подільський район Вінницької області)

Олександр Головка, Богдан Сауляк

УДК 39(477.44)

У статті висвітлено власні спостереження учасників експедиції на Поділля та її попередні результати. Оскільки етнографічне вивчення регіону здійснювалося давно і не було цілісним, метою експедиції було обрано заповнення прогалів у дослідженні традиційності, а також її трансформацій у просторі міжетнічної взаємодії на пограниччі. Зосереджуючись на методах збору та обробки польового матеріалу, нами було опитано 27 респондентів у 12-ти населених пунктах. Зібрані відомості, що стосуються усної історії, календарної та родинної обрядовості, народної архітектури, промислів та ремесел, можуть бути використані етнологами, істориками, краєзнавцями для подальших досліджень.

Ключові слова: Поділля, міжетнічна взаємодія, пограниччя, матеріально-побутові практики, духовна культура.

In the paper, members of the expedition over Podillia present their own observations and preliminary results of the journey. Since the ethnographic study of the region was conducted long ago and was not combined, the objective of the expedition was to fill the gaps in the research of traditionality as well as its transformations in the space of inter-ethnic interaction on a borderland. By focusing on the techniques of collection and processing of field data, we have interviewed 27 respondents in 12 settlements. The information dealing with oral history, calendar and family rituals, folk architecture, handicrafts and trades, could be used by ethnologists, historians, regional historians for further research.

Keywords: Podillia, inter-ethnic interaction, borderland, material and domestic practices, spiritual culture.

Сучасні суспільно-політичні, економічні та етнокультурні реалії в умовах глобалізації трансформують усталені традицією норми життя. Ці обставини скеровують спектр досліджень соціогуманітарних наукових інституцій у бік фіксації та аналізу подібних змін. Зважаючи на це, відділами Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України виконуються актуальні планові теми. Відділ «Український етнологічний центр», зокрема, займається вивченням українського етносу в просторі сучасної міжкультурної взаємодії, зосереджуючи увагу на етнокультурних взаємовпливах, пограничних територіях, трансформаціях традиційності тощо. У рамках планової теми підрозділу проводяться етнографічні експедиції, про одну з яких хотілося б розповісти трохи детальніше.

З 9 по 19 липня 2013 року тривала етнографічна експедиція у регіон Подільського Придністров'я, зокрема в Могилів-Подільський район Вінницької області. У ході по-

льової роботи було досліджено 12 населених пунктів, безпосередньо розташованих в українсько-молдовській прикордонній смузі (села Бернашівка, Липчани, Козлів, Нагоряни, Лядова, Яришів, Слобода-Яришівська, Серебря, Немія, Бронниця, Оленівка, Яруга) та опитано 27 респондентів – українців, уродженців та постійних жителів указаних сіл.

Доцільність вибору напрямку та складання маршруту експедиції була зумовлена насамперед тим, що комплексне етнографічне вивчення зазначеної території проводилося ще в другій половині ХІХ ст. О. Афанасьєвим-Чужбинським [1] та Південно-Західним відділом Російського географічного товариства на чолі з П. Чубинським [7]. У 1960-х роках науковий колектив нашого Інституту здійснював спроби розглянути специфіку матеріальної культури українців та молдован, їхні взаємозв'язки в просторі пограниччя, готуючи «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусі і Молдови». Шкода, що заплановане видання так і не було опублікованим, окрім лише

короткого проспекту [6]. Краєзнавчі, а також фрагментарні народознавчі відомості збиралися також у 1970-х роках — під час підготовки тому «Вінницька область» із серії «Історія міст і сіл УРСР» [3], однак цілісного викладу питань етнокультури сіл місцевими дописувачами не було здійснено. Вважаємо, що цей регіон невинно залишався поза увагою, нівелювався його етнокультурний колорит як порубіжного простору з тісною міжетнічною взаємодією. Тому метою експедиції було обрано доповнення існуючих прогалів у дослідженні традиційності краю, а також фіксацію сучасних трансформаційних процесів на пограниччі.

Знайомлячись із Подільським Придністров'ям, учасники експедиції передусім відзначають його екологічну своєрідність. Ландшафтно-кліматичні умови території (родючі ґрунти у низовинах та пасовиська на пологіх схилах пагорбів, можливість риболовства, численні джерела питної води) здавна робили її привабливою для поселенців. Варто зазначити, що саме тут, як показують дані археології, майже кожен клаптик землі таїть у собі сліди людського перебування. Поблизу більшості відвіданих нами сіл вченими було знайдено низку археологічних культур, наприклад, біля с. Бернашівка — ранньотрипільське поселення, пам'ятки черняхівської культури [4]; в околицях сіл Бронниця та Немія — скіфські городища; біля с. Нагоряни — стоянку доби пізнього палеоліту [3, с. 448, 450].

Хоча перші писемні згадки про аналізовані населені пункти датуються XIV–XVI ст. [4], можна стверджувати, що заселення та господарське освоєння регіону відбувалося ще з кінця кам'яного віку, як безперервний процес. Природа вплинула на вибір занять населення, типи і характер забудови поселень, матеріали та технології будівництва, харчовий раціон, обрядову сторону культури (вірування та світогляд мешканців). Навіть зараз, попри проблеми техногенного забруднення планети, екологія Придністров'я та його віддаленість від великих промислових центрів сприяють довголіттю жителів, про що власним прикладом свідчать

кілька опитаних нами 90-літніх респондентів. Щоправда, наслідки індустріалізації у Придністров'ї також відчужаються, зокрема, у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС та укріпленням берегів на випадок повені. Це, як справедливо нарікають місцеві жителі, спричинило знищення зелених луків і «заточення річки у камінь» [11].

Окрім зміни природних умов, у ході історичного розвитку значно модифікувався соціокультурний образ розглядуваних населених пунктів. Наприклад, відомі в XIX ст. подільські єврейські містечка Яришів та Яруга зараз перетворилися у середньостатистичні села (1–2 тис. жителів), де єврейський компонент в етнічному їх складі майже повністю відсутній. Варто наголосити, що описана О. Афанасьєвим-Чужбинським у праці «Очерки Днестра» інфраструктура Могилів-Подільського повіту (дороги, річковий транспорт, ярмарки, ремісничі крамниці тощо) у сучасних селах однойменного району майже не спостерігається. Зараз села потерпають від міграції молоді до міст, закриття сільськогосподарських підприємств, процесів старіння нації, віддаленості і поганого автомобільного сполучення із райцентром. Однак, незважаючи на ці негативні обставини, такі населені пункти більше зберігають, порівняно з перспективнішими поселеннями, основні елементи етнічної традиції, що є вартим уваги етнологів.

Факт трансформації умов життя констатується місцевим населенням крізь призму усно-історичної інформації, яка є важливою, незважаючи на її суб'єктивізм. У процесі опитування нами було записано чимало відомостей щодо повсякденності окупаційного періоду. Так, респонденти насамперед вказують на відмінності румунського та німецького військового управління прикордонною територією. Наприклад, зі слів Анатолія Степановича Поліщука, 1931 р. н., у с. Козлів німецькі власті були поміркованішими, ніж неорганізована румунська армія (німці відбирали худобу, але ліберальніше ставилися до селянської щоденності, до вечорниць та весільної обрядовос-

ті) [14]. Цінними є згадки про те, що в містечку Яришів (нині — село) функціонувало загороджене єврейське гетто, а також, що українські жителі крадькома надавали продовольчу допомогу ув'язненим. Багато реципієнтів наводять приклади уникання примусової депортації до Німеччини, тим самим підтверджуючи, що «остарбайтерство» було одним із головних проявів діяльності окупаційної адміністрації.

Крім матеріалів усної історії, історико-етнографічну специфіку краю відображають усталені господарські заняття населення, серед яких головне місце слід відвести землеробству та городництву. Скотарство було представлене розведенням великої рогатої худоби, кіз та овець. Череди та отари випасалися на пологіх схилах придністровських пагорбів. У с. Яруга, наприклад, зафіксовано традицію найму громадських пастухів (переважно підлітків або літніх людей), плата за послуги яких здійснювалася пропорційно до кількості голів худоби кожного господаря. Розвивалися також присадибні та колгоспні садівництво й виноградарство. Вищевказане містечко Яруга (нині — село) колись славилася вирощуванням французьких сортів білого винограду, завезених сюди після Вітчизняної війни 1812 року. За свідченнями жителів, французи привезли сюди свій виноград для експериментального висаджування і навчили місцевих мешканців його культивувати. З часом, маючи значні запаси мідного купоросу (у народі — «синього каменю») як засобу від шкідників і бажаючи його збути, ті ж експериментатори завезли сюди виноградну міль. У 1950–1960-х роках два ярузькі колгоспи отримували величезні прибутки від посаджених на схилах виноградників, експортуючи вино в Росію. Масове виноградарство постраждало від горбачовської антиалкогольної кампанії і припинилося [15]. Нині лише деякі господарі тримають невеликі виноградники (5–7 соток) для домашніх потреб. Як бачимо, традиційні господарські заняття населення Подільського Придністров'я ідентичні з тими, що були зафіксовані в другій полови-

ні XIX — на початку XX ст. О. Афанасьєвим-Чужбинським, П. Нестеровським [5] та Л. Бергом [2] у русинів (українців) Бессарабії та в молдован.

Не менш вагомими візитівками етнокультури регіону є календарна та родинна обрядовість. Зокрема, збираючи дані щодо зимового циклу обрядів, нами зафіксовано кілька фольклорних текстів, якими супроводжувалися колядування, щедрування, «маланкування» у регіоні. Весняно-літня обрядовість найяскравіше представлена в пам'яті реципієнтів великодніми та купальськими дійствами, структура яких однотипна із загальноподільським варіантом. Записано кілька свідчень про обряд колядування на першому снопі після свята Петра і Павла, пісенний супровід якого такий самий, як і взимку. Осінні звичаї найяскравіше представлені святкуванням Покрови та Андрія (відбувалися вечорниці з кусанням калити, гадання на балабушках). Виходячи із вищесказаного, прослідковуємо подібності з обрядовістю молдован, особливо в різдвяно-новорічному святкуванні.

Родильно-хрестильна обрядовість свідчить про запозичення українським населенням пограниччя деяких назв некровної спорідненості від молдован. Зокрема, як вказує жителька с. Немія Валентина Олександрівна Галактіонова, 1951 р. н., весільні батько й мати, які в подальшому ставали головною парою кумів і хрестили дитину в церкві, і досі називаються «нанашками» [12]. Структура весільного обряду така сама, як і в інших місцевостях Поділля, деякі відмінності бачимо лише в пісенному супроводі окремих актів весілля та інгредієнтах, з яких робили весільне печиво (тут використовували переважно кукурудзяне борошно). Інформативні свідчення були надані з приводу поховально-поминальної обрядовості. Наприклад, у с. Яришів записано кілька народних переказів про «ходячих мерців», у с. Немія респондентами вказуються запозичення деяких елементів обряду від населення по той бік Дністра (звичай одразу ж після винесення домовини з хати віддаровувати всі речі померлого іншим; звичай простилати

на кладовищі перед ямою килим і переносити через нього труну) [13].

У ході польової роботи нами зафіксовано перелік та матеріали виготовлення повсякденного та обрядового (насамперед весільного) одягу. Комплекс повсякденного вбрання, за згадками респондентів, складала сорочка, спідниця, постоли для жінок; сорочка, полотняні штани — для чоловіків. Верхній одяг — чугаїни та кожухи. Весільний одяг відрізнявся від буденного меншою щільністю тканини та її кращим оздобленням. У жіночих весільних сорочках вишивалися полики й погрудки, у чоловічих — погрудки й комірець. Вишивка — дрібна, містить переважно геометричний орнамент, або стилізований рослинний. Святковим взуттям були чоботи, які або купували, або шили на замовлення місцеві майстри (замовники приносили власну сировину). Серед чоловічих головних уборів старожилами найчастіше згадуються смушкові шапки.

Асортимент повсякденної їжі населення не був досить великим, переважали страви з кукурудзяного борошна (мамаліга, малай), борщ, продукція вівчарства (наприклад бринза) та виноградарства (різні сорти вин). Таким чином, спостерігаємо, що щоденне харчування придністровських подолян подібне до молдовської національної кухні. Зі слів жительки с. Яришів Ольги Гаврилівни Волошиної, 1924 р. н., обрядовою їжею під час різдвяних свят була кутя, у весільних обрядах — коровай, у поховальній обрядовості — коливо і борщ [8].

Деякі локальні відмінності варто відмітити в житловому комплексі населення. У відвіданих нами селах переважає хаотична забудова поселень, що пояснюється, на нашу думку, горбистим характером місцевості. Господарські приміщення, а також торцеві сторони житлових будівель найчастіше виходять безпосередньо на вулицю. Місцевими матеріалами для будівництва були і залишаються камінь (вапняк і пісковик, якими багаті схили навколишніх пагорбів), глина (видобувалася у невеликих копанках) та дерево (переважно місцева акація або привозна деревина). Біль-

шість хат збудовано з опоки (по-місцевому — «грейди») на фундаменті, хоча трапляються і глиняні будівлі «на стовпах». Стеля — глиняна (для вимісу глини скликали толоку («клаку»), наймали майстрів, або ж місили глину кінями). Як вказують реципієнти, раніше будинки перекривали соломою (таких покрівель нами не зафіксовано), черепицею (у с. Яришів, наприклад, при колгоспі існував цех з її виробництва), а в післявоєнний час — шифером та крицею. Вікна й двері виготовляли місцеві столяри. Інтер'єр будівель не відрізнявся від інших місцевостей: хата на одну або дві половини, посередині сіни, у житловій частині були піч і груба, стіл, лави, скриня, мисник, дощатий поміст — лежанка. У сінях був вихід на горище (по-місцевому — «на під»), до якого прикладали дерев'яну драбину.

Ремесла та промисли краю найбільше репрезентовані ткацтвом, деревообробництвом (столярство, стельмаство, бондарство), ковальством, шевством. Так, технологія виготовлення конопляного полотна аналогічна тій, що побутувала на території України та Молдови. З коноплів ткали «гребінний» одяг, налавники, ряднини («веретки»), рушники; із вовни — килими (робили або власноручно, або ж завозили матеріали в Молдову, де їх виготовляли майстри). У с. Бернашівка, наприклад, і досі зберігаються кілька ткацьких верстатів із комплектуючим начинням та іншими пристроями (мотовилом, вияшками тощо), за допомогою яких отримували полотно.

Доцільно дещо детальніше розглянути деревообробні промисли регіону. Одним із найголовніших з них було бондарство. Асортимент бондарних виробів використовувався у широкому вжитку до середини ХХ ст. — часу, коли традиційні вироби були витіснені промисловими зразками. Із клепок різних розмірів бондарі виготовляли діжки, бочки, зільниці, бодні, пікні діжі, ночви, маслобійки тощо. Як матеріал майстри найчастіше використовували деревину дуба, осики, липи, а для виробів, призначених для зберігання сипучих продуктів — сосну.

Процес виготовлення бондарних виробів розпочинався із заготовки дерева для клепки, яка зазвичай відбувалася восени або взимку. Виготовляючи заготовки для клепки, майстер різав дерево на ковбочки потрібної довжини і колов їх. Обробляли заготовки на кобилниці прямим стругом (висняком). Готові клепки укладалися у заздалегідь підготовлений обруч необхідного розміру, що міг бути як дерев'яним, так і залізним, залежно від можливостей майстра. Серед інструментарію, необхідного бондареві в роботі, були як традиційні столярні інструменти (рубанок, фуганок, струг, пилки, циркуль), так і суто бондарні — уторник та натягач [9].

У всіх досліджуваних селах зафіксовано наявність, у минулому, колгоспних «плотень» (штельмашень), у яких виготовляли традиційні засоби пересування (вози та сани) для потреб колгоспу. Майстрів, які там працювали, у регіоні називали штельмахами або стельмахами.

Традиційно увесь процес виготовлення воза від колеса і до ящика здійснювався одним майстром, рідше колективно. Найскладнішою за виготовленням деталлю воза було колесо. Воно складалося з колодки, яку виточували з ясеня на токарному верстаті, ясеневих або акацієвих шпиль та обода. Обід гнули в спеціальних парнях з колотого ясеню. Рідше замість суцільного обода використовували «чолани» — напівкруглі дерев'яні обідки. Конструктивно віз складався з ящика і ходової частини. Структурними елементами ящика були два ясеневі полудрабки з 8–10 щаблів. Полудрабки з'єднувалися у передній і задній частинах воза із верхньою і нижньою крижівницями, а сам ящик воза зашальовувався дошками [10].

Зимовим видом транспорту жителів Подільського Придністров'я були сани, які мали досить просту конструкцію: два полози (санки), чотири копили, два оплени, що поверх оббивалися кругляком, дошками або ліскою. Для виготовлення полозів майстри підбирали

в лісі ясен, дуб або акацію із природно зігнутих стовбуром, а потім розколювали деревину на дві половини. Інколи полози обковували металом, однак, як вказують респонденти, від цього швидше втомлювалися коні.

Продукція місцевих ковалів задовольняла потреби населення у знаряддях праці (косах, сапах, серпах тощо); майстри підковували коней, а також виготовляли деталі возів, ободи для бочок та ін. Шевці працювали переважно із приносним матеріалом (хоча в деяких населених пунктах були люди, що виправляли шкіри), мали весь комплект інструментів, потрібних для пошиття чобіт.

Однак сучасні соціокультурні реалії вносять вагомий корективи в розвиток промислів і ремесел. У зв'язку з ростом промислового виробництва, економічною нерентабельністю та відсутністю бажання у молоді переймати досвід, деревообробництво, ткацтво, шевство та ковальство в регіоні занепадає, а тому зростає актуальність фіксації та збереження подібних технологій.

Таким чином, виходячи з власних спостережень та попередніх результатів експедиції, можна стверджувати, що пограничний регіон Подільського Придністров'я має своєрідний етно-культурний колорит. У дечому відмінні від загальноподільського стандарту матеріально-побутові та духовні практики місцевого населення пояснюються специфічними ландшафтно-кліматичними, історичними та соціальними умовами, а також безпосереднім контактом з іноетнічним середовищем. Фіксована дослідниками ХІХ — початку ХХ ст. традиційність краю, що вказувала на українсько-молдовські взаємовпливи в культурі, зараз простежується слабо. Однак, незважаючи на різні трансформації впродовж радянського часу, найважливіші господарські, харчові, календарні та сімейно-побутові звичаєво-традиційні практики зберігаються і досі.

1. *Афанасьев-Чужбинский А. С.* Поездка в Южную Россию. – Т. 2. Очерки Днестра. – С.Пб., 1863. – 438 с.
2. *Берг Л. С.* Бессарабия: Страна. Люди. Хозяйство. – Кишинев, 1993. – 196 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Вінницька область / гол. ред. П. Т. Тронько ; АН УРСР, Інститут історії. – К., 1972. – 777 с.
4. Могилів-Подільська районна рада: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mogrod-gayrada.org.ua>.
5. *Нестеровский П. А.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. – Варшава, 1905. – 174 с.
6. Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии : Проект. – К., 1969. – 40 с.
7. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С.Пб., 1872. – Т. 7. – Ч. III.
8. Записав О. Головка 10 липня 2013 р. в с. Яришів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Ольги Гаврилівни Волошиної, 1924 р. н.
9. Записав Б. Сауляк 11 липня 2013 р. в с. Серебря Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Михайла Іларіоновича Тягульського, 1933 р. н.
10. Записав Б. Сауляк 11 липня 2013 р. в с. Серебря Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Едуарда Івановича Залізного, 1949 р. н.
11. Записав О. Головка 12 липня 2013 р. в с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Докії Аксентіївни Стецюк, 1924 р. н.
12. Записав О. Головка 15 липня 2013 р. в с. Немія Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Валентини Олександрівни Галактіонової, 1951 р. н.
13. Записав О. Головка 15 липня 2013 р. в с. Немія Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Галини Іванівни Почапінської, 1937 р. н.
14. Записав О. Головка 18 липня 2013 р. в с. Козлів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Анатолія Степановича Поліщука, 1931 р. н.
15. Записав О. Головка 19 липня 2013 р. в с. Яруга Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. від Михайла Дмитровича Калініченка, 1934 р. н.